

Biblioteka Narodowa w Paryżu

ORCID : 0009-0009-5742-3104

Catherine Luscinski*

Budynki mieszkalne z okrzesków kamienia młyńskiego w regionie paryskim

Słowa kluczowe: kamień młyński, kamieniołomy, materiał budowlany, Paryż, podmiejskie wille.

Keywords: Millstone, quarry, building material, Paris, Suburban villas.

W początkach II Cesarstwa Paryż przechodził znaczące transformacje architektoniczno-urbanistyczne. Długotrwałe prace wszczął – na polecenie Napoleona III – architekt i prefekt Paryża baron Georges-Eugène Haussmann. Poza modernizacją miasta drugim ich celem był szybki rozwój przemysłu i wcielanie w życie zdobyczy technologicznych w taki sposób, by zapewniło to Francji czołowe miejsce w światowej i europejskiej gospodarce¹.

Aby zrealizować te ambitne plany, uznano, że należało budować dużo i szybko. Nowe hale fabryczne o niespotykanych dotychczas wymiarach zaczęły wznosić się ponad dachami Paryża. A wszystko to dzięki zaawansowanym technologiom produkcji prefabrykatów i odlewniom gotowych elemen-

* Catherine Luscinski od dwudziestu lat pracuje w departamencie konserwacji Bibliothèque Nationale de France (Biblioteki Narodowej w Paryżu). Specjalizuje się w konserwacji zapobiegawczej dokumentów nietypowych, zajmuje się również przygotowaniem ekspozycji i instalacją wystaw.

¹ B. Valade, *Paris l'art et les grandes civilisations. Les grande cités*, Paris 1997, s. 332.

tów. W rozwijających produkcję fabrykach zapotrzebowanie na siłę roboczą znacznie wzrosło. Przemysłowcy wykorzystali krytyczną sytuację ekonomiczną na prowincjach i ogłosili wielki nabór pracowników. Z odległych regionów Francji i Europy zaczęli napływać robotnicy, sami lub z rodzinami, licząc na lepsze życie i zarobki.

Nagły przyrost nowej populacji w stolicy zmusił lokalne władze do ponownego rozpatrzenia planów zagospodarowania przestrzeni miejskiej i uwzględnienia budowy domów czynszowych i jednorodzinnych dla robotników.

Architekci stanęli przed dużym wyzwaniem zaprojektowania domów nie tylko praktycznych, prostych i posiadających wszelkie udogodnienia, ale także tanich, dostępnych dla napływających do Paryża robotników. W tym celu postanowili wykorzystać tanie technologie konstrukcyjne znanych już z budynków przemysłowych i dostosować je do wymogów konstrukcji budownictwa mieszkaniowego.

Kolejnym i niemałym problemem było znalezienie odpowiednich terenów pod takie przedsięwzięcie. Paryż z początkiem XIX wieku nadal zamknięty był w swoich średniowiecznych granicach². Historyczne dzielnice zajęte już były w większości przez zabytkowe kościoły, budynki publiczne, szkoły, dworce, muzea, kamienice i wielkie bulwary, a tereny podmiejskie od strony południowej, wschodniej i zachodniej przeznaczone były od wieków na plantacje „maraîchers”, dla ogrodników³.

Z dniem 1 stycznia 1860 roku granica Paryża została przesunięta aż do fortyfikacji nazwanych Thiers, tym samym zostało przyłączone jedenaście podmiejskich osiedli: Auteuil, Batignolles, Monceau, Montmartre, La Chapelle, Passy, La Villette, Belleville, Charonne, Bercy, Grenelle i Vaugirard⁴. Z tego też powodu Paryż wraz z nowo przyłączonymi przedmieściami został podzielony na dwadzieścia dzielnic, które znamy do dzisiaj. Taka aneksja pozwoliła na podwojenie powierzchni miasta z 3.300 ha do 7.100 ha⁵. Dzięki temu po raz pierwszy miasteczka podparyskie skorzystały z dobrodziejstw, jakie oferowała haussmanowska modernizacja. Zmieniło to jednak nieodwracalnie oblicze sielankowych, niemal wiejskich dzielnic, a miejsce ogrodników zaczęli

² A. Fierro, *Histoire et mémoire du nom des rues de Paris*, Paris 1999, s. 189.

³ Paryscy ogrodnicy uprawiali rośliny metodami bardzo postępowymi jak na tamte czasy, ich techniki odkryto na nowo i używane są obecnie jako jedne z najlepszych w permakulturze światowej – por.: P. C. Herve-Gruyer, *Permaculture, guérir la terre, nourrir les hommes*, „Actes Sud” 2017, s. 149.

⁴ A. Fierro, op. cit., s. 190.

⁵ P. De Moncan, C. Heurteux, *Le Paris d’Haussmann*, Paris 2002, s. 85.

Il. 1. Przykładowy kamień okrzeskowy, źródło: <https://hmt.fr/pierres-naturelles/barrettes-moellons-parement/meuliere-moellon> [dostęp: 20.11.2023]

zajmować robotnicy. Nowi lokatorzy szybko zagospodarowali przeznaczone miejsca, podzielili istniejące gospodarstwa na małe parcele, zachowując przy tym niewielkie przydomowe ogródki.

W centralnej części miasta także z myślą o robotnikach powstały kamienice czynszowe i domy jednorodzinne. Większość dużych kamienic miała za cel przynoszenie dochodów inwestorom. Nazwano je „immeubles de rapport” lub „immeubles à loyer”⁶.

Do budowy „czynszówek” tradycyjna cegła lub reprezentacyjny kamień ciosany, były zbyt drogie, zaczęto więc używać gorszego materiału pochodzącego z licznych podparyskich kamieniołomów. Były to kamienie, a raczej odpady powstałe przy produkcji kamieni młyńskich (il. 1).

⁶ F. Loyer, *Paris xixe siècle : l'immeuble et la rue*, Paris, 1994, s. 478.

Młyny

Młyny do mielenia ziarna znane były już w czasach antycznych, początkowo nie były rozpowszechnione na szeroką skalę⁷. Współczesne badania naukowe stwierdzają, iż spowodowane było to najprawdopodobniej niewolnictwem i wolą ówczesnych zarządców, by utrzymać swoje dochody⁸. Zanim młyny zaczęły dominować w pejzażu wiejskim, to młocką w gospodarstwie zajmowały się przede wszystkim kobiety. Używano technik archaicznych i pracochłonnych, w małych gospodarstwach wystarczało to tylko na potrzeby własne i nie mogły być źródłem dochodów. W średniowieczu (X i XI wieku) zauważamy wzrost konstrukcji młynów, zarówno wodnych, jak i wietrznych na bardzo szeroką skalę, szczególnie na terenach Francji południowej i północnej⁹. Właściciele ziemscy zaczęli stawiać młyny na swoich ziemiach, by lepiej kontrolować jakość produktów i ich dystrybucję oraz ceny. W bardzo prosty sposób zapewniało im to dodatkowe dochody. Nie był to jednak moment modernizacji młynów¹⁰. Na to należało poczekać do wieku XV, gdy udoskonalono system, wprowadzając układ drążka korbowego, co uznać należy za przełomowy etap ówczesnych technik młynarskich¹¹.

Centralną częścią młyna był mlewnik, składający się głównie z dwóch kamieni, potocznie zwanych „ściernicami”¹². Kamienie te miały formę spłaszczonych walców o szerokim promieniu i pokaźnej grubości, waga dochodziła nawet do 4 ton. Ułożone były jeden na drugim, ten na spodzie gładki i nieruchomy, zwany był „leżakiem”. Górny natomiast ruchomy posiadał liczne łukowate lub proste rowki, rozchodzące się od środka kamienia po jego brzegi i nazwany był „biegunem”¹³.

Kamienie młyńskie wydobywane były od wieków na terenach basenu paryskiego, gdzie były bardzo duże jego złoża (il. 2). Dokładna nazwa to osado-

⁷ J. P. Brun, *Um primeiro moinho hidraulico romano na Peninsula Ibérica em Conimbriga, Portugal romano, exploracao dos Recursos Natura*, 1997, s. 30–31.

⁸ Ch. Parain, *Rapports de production et développement des forces productives : l'exemple du moulin à eau*, „La Pensée” 1965, nr 119, s. 55–70.

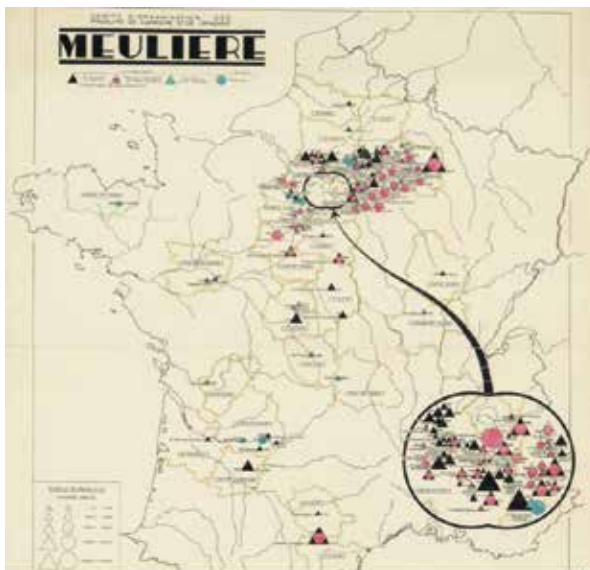
⁹ Ibidem.

¹⁰ R. Philippe, *L'Énergie au moyen âge, l'exemple des pays entre Seine et Loire*, „Thèse multigraphiée” 1980.

¹¹ E. Knobloch, *L'Art de la guerre, machines et stratagèmes de Taccola, ingénieur de la Renaissance*, Paris 1992, s. 10.

¹² *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/mlewnik-walcowy;3942279.html>, [dostęp: 20.05.2023].

¹³ *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4002791>, [dostęp: 20.05.2023].

II. 2.
Miejsca pozyskiwania
i produkcji kamienia,
źródło: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53195540j.r=meuliere?rk=21459;2>
[dostęp: 20.11.2023]

wy kamień krzemionkowy opatrzony symbolem chemicznym SiO_2 ¹⁴. Posiadał różne odcienie od białoszarego, czasem niebieskawego, żółtawego aż po ochrę¹⁵. Region paryski mógł poszczycić się kilkunastoma kamieniołomami, lecz największe znajdowały się w miejscowości Ferté-sous-Jouarre, Brie, Grigny oraz Meudon, gdzie cała ekonomia lokalna oparta była wyłącznie na wydobyciu i obróbce „meulière”¹⁶. Na początek XX wieku przypada rozkwit wydobycia kamienia młyńskiego. Do najtrudniejszych prac zatrudnionych było wielu robotników, a praca była trudna, męcząca i bardzo niebezpieczna. Do wydobycia używano materiałów wybuchowych. Niejednokrotnie robotnicy ulegali ciężkim wypadkom lub ginęli na miejscu¹⁷. Zarobki nie były wysokie, zwłaszcza dla niewykwalifikowanej kadry, lecz przyciągały licznych prowincjuszy i w szczególności włoskich emigrantów¹⁸. Dzięki nim Francja mogła zapewnić dostawy kamienia nie tylko w Europie, ale i poza jej granicami¹⁹.

¹⁴ *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/krzemionkowy%20kamien%20osadowy.html>, [dostęp: 21.05.2023].

¹⁵ *Gallica*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k970934v/f3.item.r=meuliere>, [dostęp: 21.05.2023].

¹⁶ F. Petit, B. Goeneutte, P. Martin, *L'homme de la meulière, extraction, mise en œuvre en Essonne*, Cahier 8: de la Maison de Banlieue et de l'architecture, Athis-Mans 2002, s. 10.

¹⁷ Ibidem, s. 24.

¹⁸ Ibidem, s. 29.

¹⁹ *Inventaire National du Patrimoine Naturel*, <https://inpn.mnhn.fr/site/inpg/IDF0012/tab/interets>, [dostęp: 23.05.2023].

Z wykopanego bloku wydobywano najtwardszą jego część, a zatem najbardziej cenną, przeznaczoną wyłącznie do obróbki na koła młyńskie. Pozostałe drobniejsze kawałki nie nadawały się do dalszej eksploatacji i stawały się odpadami poprodukcyjnymi. Zróżnicowany rozmiar i nieregularna forma w dużej mierze ograniczały ponowne zastosowanie w kamieniarstwie. Początkowo gruzy używane były jedynie do wypełnienia fundamentów i utwardzania paryskich ulic. Biorąc jednak pod uwagę ogromną ilość tego surowca, dość szybko stał się on materiałem poszukiwanym i cenionym w budownictwie²⁰. Dodatkowo kamień ten miał bardzo liczne właściwości, przede wszystkim był twardy, lekki, dobrze wypełniał mury, odpowiednio reagował ze spoiwem i przy tym posiadał bardzo dobrą izolację foniczną i termiczną oraz był wodoodporny, więc nie musiał być pokrywany tynkiem²¹. Niezmiernie szybko „la meulière” upodobały sobie przedmieścia, podobnie jak stało się to z kamieniem boniowanym zaadaptowanym wcześniej w Paryżu²².

Domy i mieszkania robotnicze

Sytuacja mieszkaniowa dotycząca najuboższych klas społecznych w wielu krajach była dramatyczna. W Paryżu rada miejska wprowadziła w życie nowy postępowy program budowy mieszkań społecznych. Z inicjatywy Frédérica Bruneta w dzielnicach robotniczych wydzielono miejsca na realizację bloków społecznych wzorowanych na znanych już w Anglii jako „La cite-jardin” – miasta-ogrody²³. Niestety w stolicy Francji było zbyt mało wolnych parceli, dlatego udało się rozpocząć tylko kilka takich założeń, jednak nigdy nie zostały one w całości ukończone. Oryginalny program przeniesiono na tereny podmiejskie. To właśnie tam zainicjowano pierwsze projekty wzorowane na koncepcji Ebeneзера Howarda, a zwłaszcza jego „Letchworth Garden City”²⁴. Według raportu Bruneta zdarzały się przypadki sabotowania projektów mieszkań społecznych, wynikające z braku zrozumienia samej idei, co jego zdaniem należało definitywnie zmienić. Jak pisał w swoim raporcie, jest konieczne pokazać mieszkańcom, że można żyć lepiej, w wygodnych i czystych mieszkaniach, z dwoma pokojami, ogrodem i wszelkimi dostępnymi udo-

²⁰ *Gallica*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k970934v/f3.item.r=meulière>, [dostęp: 05.06.2023].

²¹ F. Petit, B. Goeneutte, P. Martin, op. cit., s. 5.

²² Ibidem, s. 30.

²³ H. Sellier, *Habitations à bon marché du département de la Seine (Cités-jardins et maisons ouvriers)*, Paris 1912, s. 3.

²⁴ Ibidem, s. 6.

Il. 3. Przykładowe domy w układzie pierzejowym zwane „willami prowansalskimi”
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531932093?rk=42918;4> [dostęp: 15.11.2023]

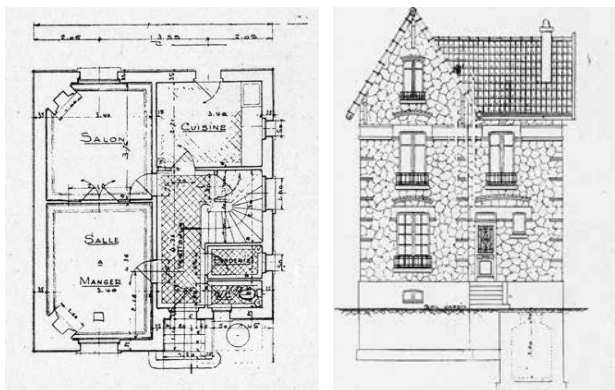
godnieniami²⁵. Sprawozdania przedstawiały normy, jakie miały obowiązywać przy rozdziale mieszkań. I tak np.: pojedynczy robotnik mógł się ubiegać o pokój o powierzchni 14m² w hotelu robotniczym, a czynsz miał uiszczać samodzielnie. Natomiast właściciel fabryki chcący zatrudnić robotników powinien sam zadbać o ich zakwaterowanie²⁶. Robotnik z rodziną mógł się starać o mieszkanie o powierzchni 50 m² składające się z pomieszczenia wspólnego, kuchni i dwóch pokoi. W praktyce jednak bardzo rzadko mieszkania spełniały takie warunki, robotnicy zajmowali raczej tylko jeden lub dwa pokoje bez dodatkowych wygód²⁷.

Zewnętrzny wygląd budynków był bardzo wyszukany i nie przypadł do gustu inspektorom miejskim. Domy stylizowane – jak to nazwali – na „wille prowansalskie” czy „chalet normand” powinny być całkowicie odrzucone, gdyż – według ich raportu – wręcz obrażały swoim wyglądem typowe pa-

²⁵ Ibidem, s. 6.

²⁶ E. Cacheaux, *Etat des habitations ouvrières a la fin du XIX siècle*, Paris 1891, s. 15.

²⁷ Ibidem, s. 17.

Il. 4. Przykładowy dom robotniczy wykonany z okrzesków kamienia młyńskiego. A – rzut parteru, B – widok elewacji, źródło: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4536311h/f23.item.r=progets%20de%20maison%20meulière> [dostęp 15.11.2023]

ryskie przedmieścia (il. 3). Konieczny był więc powrót do stylu i materiałów lokalnych²⁸.

W odpowiedzi na te postulaty, domy robotnicze z okrzesków kamienia młyńskiego zaprojektowano ponownie, zgodnie z życzeniami lokalnych władz. Były to nieduże domy wzorowane na podmiejskich willach, z małym ogrodem (il. 4).

Modę na domy z okrzesków kamienia młyńskiego zapoczątkowała bogata burżuazja, był to ich protest przeciwko cywilizacji przemysłowej. W Anglii styl ten przybrał formę bardzo eklektyczną, inspirowaną gotykiem i romantyzmem. Trwało to aż do momentu, gdy stał się bardzo rozpowszechniony, a przez to nieco banalny²⁹. We Francji natomiast wzorowano się na stylu rokoka Ludwika XV. Był to przykład malowniczego powrotu do natury, nazwany został stylem „roccali”. Pierwotnie używany przede wszystkim w architekturze, następnie został zapożyczony do dekoracji wnętrz oraz pojedynczych elementów wyposażenia np. kominków, oraz przedmiotów np. ram obrazów, mebli, a nawet porcelany i biżuterii³⁰.

Po upadku II Cesarstwa, w początkach III Republiki doszło do decentralizacji władzy, miasta zdobyły pewną autonomię, co wpłynęło na szybsze podejmowanie decyzji i zdecydowany ich rozwój³¹. Lokalne władze miast

²⁸ H. Sellier, op. cit, s. 7.

²⁹ F. Petit, B. Goeneutte, P. Martin, op. cit., s. 41.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem, s. 35.

II. 5.

Przykładowy dom wykonany z okrzesków kamienia młyńskiego, źródło: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1524499p/f9.item> [dostęp: 20.11.2023]

inwestowały w liczne budynki użyteczności publicznej, takie jak urzędy miejskie, szkoły, szpitale, dworce, kolej oraz drogi³².

Tak dynamiczny rozwój pozwolił także na liczne inwestycje prywatne. Bogacąca się społeczność chętnie wyprowadzała się na przedmieścia i podmiejskie obszary, gdzie budowano wille o dużych rozmiarach i nietypowym wyglądzie, w otoczeniu rozległych ogrodów. Modny styl tej epoki, jakim był *art nouveau*, miał ogromny wpływ na estetykę i formę zabudowy³³. Z dużym upodobaniem używano kamienia młyńskiego do takich konstrukcji. Jego rustykalny aspekt w sposób bardzo estetyczny łączył się z elementami pochodzącymi z masowych produkcji przemysłowych, jakimi były metal, szkło i ceramika, nadając tym samym obiektowi unikatowy wygląd. Brak symetrii w konstrukcji pozwolił na swobodną organizację bryły i artykulację geometrycznych elementów na każdej elewacji.

Bryła budynku osadzona była na wysokiej piwnicy, a wejście najczęściej podkreślano estetycznym portalem ze szklanym zadaszeniem na metalowym stelażu. Partery elewacji frontowych i ogrodowych różnicowano licznymi kwaterami okiennymi typu „bow-window” (wykuszowymi). Niekiedy przechodziły one w werandę lub drewniany ganek. Kolejne piętro lub piętra, gdyż często były to budynki wielopiętrowe, miały oryginalnie ujęte okna, z dekoracją kamienną lub ceramiczną. Nadoknie zamknięte było często dekoracyjnym łukiem odcinkowym, np. z cegły ceramicznej ułożonej wozówkami lub blatami. W szczycie widniało prostokątne okno lub oculus także ujęty w dekoracyjne oboknie. Często przy lekko wypuszczonym dachu znajdowała się drewniana

³² Ibidem.

³³ K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bizelska-Lach, A. Manteuffel-Szarota, *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2002, s. 375.

Il. 6. Fragment lica muru z okrzesków ze spoiną uzupełnianą drobnymi kamieniami i rozkruszoną cegłą <http://sosmaisons95.e-monsite.com/pages/histoire-de-la-meuliere.html> [dostęp: 23.06.2023]

Il. 7. Fragment lica muru z okrzesków z wydatną wapienną spoiną, fot. C. Luscinski, 2023

ażurowa dekoracja. Całość budynku przykryta była dachówkowym dachem dwu- lub wielospadowym. Niejednokrotnie ponad linią dachu widoczne były małe wieżyczki przykryte osobnymi dachami (il. 5).

Mury wznoszone były z nieregularnego kamienia okrzeskowego (*meulières*) w układzie „opus incertum”, umocnione w narożach i obokniach na przemian kamieniem (piaskowcem) lub cegłą. Kamienie połączone były ze sobą szerokim spoiwem wapiennym, wyciśniętym wydatnie poza jego obręb. Bardzo często przy tego typu budowlach dodatkową dekoracją był „*roccaille*”³⁴. Była to technika artystyczna wywodząca się z XVIII wieku, polegała na wciskaniu drobniejszych kamyków lub kruszonej cegły w zewnętrzną powierzchnię spoiwa (il. 6). Lepiszczce miało kolor naturalny, lecz na życzenie właściciela lub architekta mogło być barwione sadzą, lub pudrem ceglany. Powierzchnie murów z reguły nigdy nie były otynkowane, choć zdarzało się, iż używano tynków z wymieszanymi już drobnymi kamieniami (odpadami po produkcji kół młyńskich), czym pokrywano większą powierzchnię muru. Technika ta używana była najczęściej przy renowacji zniszczonych już partii.

W Paryżu i jego najbliższych okolicach, gdzie była licznie reprezentowana klasa robotnicza, domy z kamienia okrzeskowego również cieszyły się dużym powodzeniem. Choć protoplastą podmiejskich domostw były bogate wille, udało się jednak stworzyć unikatowy i popularny styl domów robotniczych.

Były one o wiele skromniejsze, usytuowane najczęściej na małych i wąskich parcelach, ustawione szczytowo do ulicy, z wąskimi fasadami. Mogły występować w luźnej zabudowie, lecz częściej była to jednak zabudowa szeregową z bocznymi ścianami wspólnymi – sąsiedzkimi. Wysokość budynków ograniczano do jednego piętra z poddaszem. Mury wznoszone były z okrzesków kamienia młyńskiego, w narożach wzmocnione obrobionym piaskowcem lub cegłą, podobne obramienia uzyskiwały otwory okienne i drzwiowe. Kondygnacje oddzielone były lekko wystającym betonowym gzymsem. Kamienie połączone były ze sobą – podobnie jak w willach – szerokim wapiennym spoiwem, ale już bez dodatkowych dekoracji (il. 7).

Fasada w partii przyziemia posiadała podwyższoną piwnicę z jednym lub dwoma wąskimi oknami. Główne wejście poprzedzano kamiennymi schodami i gankiem lub tylko szklaną markizą na żeliwnym stelażu. Obok wejścia sytuowano dwa wąskie okna lub jedno wykuszowe z kilkoma kwaterami. Piętro miało symetrycznie ustawione okna, zamknięte prosto lub spłaszczonym łukiem, często stosowano także nadproże w postaci prostej, żelaznej szyny. W szczycie jedno proste okno lub dekoracyjny oculus. Dach był dwuspadowy

³⁴ F. Petit, B. Goeneutte, P. Martin, op. cit., s. 39.

pokryty dachówką, z wydatnymi kominami. W wielu domach wzdłuż kalenicy umieszczony był koronkowy dekoracyjny fryz z blachy cynkowej.

Elewacje boczne nie posiadały okien i rzadko były otynkowane. Od strony ogrodu układ był podobny do fasady, różnica polegała zastosowaniu werandy lub prostego, drewnianego oszklonego ganku. Od tej strony znajdowało się też wejście do piwnicy, czasem poprzedzone schodkami. Przydomowy ogródek odgrywał bardzo ważną rolę w życiu codziennym mieszkańców, gdyż stanowił dodatkowe i cenne źródło wyżywienia.

Plany wewnętrzne domu były bardzo uproszczone. Piwnica podzielona była na dwa pomieszczenia, jeden składzik oraz wyraźnie większą komórkę na wino „cave à vin”. Na parterze, za głównym wejściem znajdował się korytarz z wejściami do wszystkich pomieszczeń oraz klatką schodową na piętro. W przednim traktcie umieszczono obszerny salon skomunikowany amfiladowo z jadalnią w tylnym traktcie. Z jadalni rozpościerał się widok na ogród. Obok znajdowała się kuchnia, z której istniała możliwość wyjścia do werandy lub bezpośrednio do ogrodu. Piętro dzielono zazwyczaj na dwa pokoje, pozostałe miejsce zajmowały schody na nieużytkowe poddasze. Salon i jadalnia wyposażone były w kominki, a kuchnia w piec. Na piętrze po jednym kominku na pokój. Woda doprowadzona była tylko do kuchni i WC. W większości tych domów początkowo nie było wyodrębnionego miejsca na łazienkę.

Innym przykładem konstrukcji z okrzesków kamienia młyńskiego były domy czynszowe dla robotników wznoszone przez pracodawców³⁵. Był to typ domów-osiedli o lepszym lub gorszym standardzie. W Paryżu tego typu budynki prawie wcale się nie zachowały. Przykładem interesującym i zachowanym do dziś są domy czynszowe kolei żelaznych w XII dzielnicy Paryża zwanej Bercy. Na początku XX wieku był tutaj duży węzeł komunikacyjno-przeładunkowy. Wykwalifikowani pracownicy mogli starać się o przydzielenie takiej służbówki dla siebie i swoich rodzin. Domy te różniły się nieco od tych z przedmieść, gdyż były o wiele większe, ale za to nie miały ogródka, lecz tylko niewielkie podwórko.

Osiedle tych domów znajdowało się pomiędzy czterema ulicami: rue de Bercy, rue de Chablis, rue de Pommard i rue de Jean Renoir. Elewacje budynków, bramy wejściowe i płoty tworzyły zamkniętą całość (il. 8). Do każdego domu wchodziło się z ulicy przez indywidualną, wysoką bramę, która dyskretnie zasłaniała podwórko. To właśnie z podwórka można było dostać się do wnętrza domu. Elewacja od strony ulicy posiadała układ osiowy.

³⁵ E. Cacheaux, op. cit., s. 15.

Il 8. Paryż, rue de Chablis, zabudowa pierzejowa domów z okrzesków,
fot. C. Luscinski, 2023

W przyziemiu dwa okna podwyższonej piwnicy zabezpieczone metalowymi okiennicami. Ponad nimi kamienny gzyms i dwa duże, głęboko osadzone w grubości muru okna, także zabezpieczone od zewnątrz metalowymi, składanymi okiennicami. Interesująco rozwiązane były podoknia w formie głębokiej dekorowanej płyciny lub zabezpieczanej ozdobną żelazną płytą (il. 9). Ponad oknami parteru, na wysokości stropu międzykondygnacyjnego przebiegał kamienny fryz w formie boniów. Na pierwszym piętrze okna umieszczone były na osiach, utrzymując symetryczny układ fasady. Całość wieńczył mansardowy dach z lukarnami.

Domy usytuowane w narożach osiedla mają okna w dwóch narożnych elewacjach (il. 10). Każdy dom jest zbudowany na planie prostokąta, dłuższym bokiem ustawionym do ulicy. Oddzielone są od siebie często zazie-lenionymi podwórkami, na których znajdują się małe składziki. Elewacje od strony sąsiadów nie są otynkowane, czasem posiadają wąskie okienka.

Podział wewnętrzny domu był prosty i łatwo czytelny z zewnątrz. Całość budynku podpiwniczona z wejściem od zewnątrz. Na parterze niesymetrycz-

Il. 9.
Paryż, rue de Chablis, dom
z okrzesków. Fragment dekoracji
podokiennej, fot. C. Luscinski, 2023

Il. 10. Paryż, rue de Chablis, zabudowa pierzejowa domów z okrzesków,
fot. C. Luscinski, 2023

ne ustawione wejście z podwórka poprzedzone kamiennymi schodkami. W pierwszym trakcie część reprezentacyjna z salonem, głębiej klatka schodowa, za nią WC, następnie kuchnia oraz jadalnia na przedłużeniu salonu. Salon i jadalnia z widokiem na ulicę. Na pierwszym piętrze dwa pokoje wyposażone w kominki, parkiet drewniany, następnie schody na poddasze. Na poddaszu kilka nieogrzewanych pomieszczeń lub pokoi. Na parterze posadzka z „to-mettes”, czyli wykonana z ceramicznych lub cementowych wzorzystych kafli.

Jednym z liczących się architektów tej epoki był Hector Guimard (1867–1942). Posiadał niepowtarzalny styl, który bardzo mocno odcisnął swoje piętno w historii architektury Paryża przełomu XIX i XX wieku. Zarzucano mu, iż dekoracje, jakie stosował, stawały się ważniejsze od samej konstrukcji. Był wiernym odtwórcą filozofii Viollet-le-Duca³⁶. Przeszedł do historii jako twórca małej architektury miejskiej, a w szczególności dekoracyjnych wejść do podziemi metra paryskiego. Mniej znane były jego realizacje kamienic i „hotels particuliers”, te dość liczne projekty były manifestem, w którym odcinał się całkowicie od rygoru haussmanowskiego, gdyż nie zachowywały żadnej symetrii. Guimard po podróży do Brukseli i wizycie u najlepszego architekta Victora Horta zmienił, a właściwie bardziej udoskonalił swój styl, sugerując się tym, co tam zaobserwował. Castel Beranger (il. 11), stał się najbardziej dojrzałym i emblematycznym dziełem w całej jego karierze³⁷. Do konstrukcji nie użył pięknie ciosanego kamienia, lecz fakturalnych, z grubsza obrobionych okrzesków młyńskich i cegły, a nietynkowane mury ozdobił ceramiką.

Złote czasy okrzesków kamienia młyńskiego w latach 40. XX wieku po-mału dobiegały końca. Coraz mniejsze stało się wydobywanie kamienia. Zmodernizowano młyny, powiększono ich możliwości przerobu, więc tradycyjny kamień nie był już potrzebny. Niewielki zryw zapotrzebowania na kamień miał miejsce w 1944 roku, kiedy siły alianckie zbombardowały przedmieścia Paryża. Wtedy do odbudowy zniszczonych zabudowań, dróg i mostów ponownie zaczęto używać tego właśnie budulca. Trwało to jednak bardzo krótko i w następnych latach całkowicie kamień został wyparty przez beton i pustaki. A w latach 70. XX wieku zamknięte zostały ostatnie kamieniołomy³⁸.

³⁶ S. Texier, *Paris – panorama de l'architecture*, Paris 2012, s. 112.

³⁷ *Un jour de plus à Paris*, <https://www.unjourdeplusaparis.com/paris-insolite/le-castel-beranger-art-nouveau-paris>, [dostęp: 23.06.2023].

³⁸ *Inventaire National du Patrimoine Naturel*, <https://inpn.mnhn.fr/site/inpg/IDF0012/tab/interets>, [dostęp: 20.05.2023].

Il. 11.

Paryż, Castel Béranger, arch. Hector Guimard, źródło: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Castel_Béranger#/media/Fichier:La_cour_intérieure_du_Castel_Béranger_\(Paris\)_ \(4820497690\).jpg](https://fr.wikipedia.org/wiki/Castel_Béranger#/media/Fichier:La_cour_intérieure_du_Castel_Béranger_(Paris)_ (4820497690).jpg) [dostęp: 23.06.2023]

Kamień konstrukcyjny można jeszcze uzyskać z rozbiórek przedwojennych domów, lecz są to drogie i niewystarczające źródła³⁹. Sprowadzane są też nowe kamienie z Hiszpanii, wiąże się to jednak z wielkimi kosztami, a ich jakość odbiega od wcześniejszych norm.

W Polsce nie było wielkich złóż, z których pozyskiwano kamienie młyńskie – wyrabiano je głównie na Lubelszczyźnie⁴⁰. Zneane są przypadki kół młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów. Było ich łącznie około 140 na terenach wschodnich Niemiec oraz północnej i nizinnej Polski. Najczęściej

³⁹ Innym zaskakującym zastosowaniem tego materiału jest używanie go do wypełniania i dekoracji akwariów rybnych, jest to jednak działalność niszowa, bez większych perspektyw.

⁴⁰ https://pl.wikipedia.org/wiki/Kamie%C5%84_m%C5%82y%C5%84ski [dostęp: 16.06.2023].

w całości wmurowane były przy wejściach do kościoła, w posadzkach lub przy prezbiterium, a nawet wysoko na wieży⁴¹.

Podsumowanie

Pierwsze domy z okrzesków kamienia młyńskiego w Paryżu i okolicach powstały na początku XX wieku. Konstrukcje te były możliwe dzięki licznym lokalnym kamieniołomom, bogatych w takie złoża. Kiedy wydobywano lity kamień do produkcji kół młyńskich, powstała drobniejsza ruda. Rudę tę wykorzystywano następnie do budowy dróg, mostów, domów czy budowli. Szeroki dostęp do tego materiału i jego niski koszt zaowocował budową typowych podmiejskich willi, domów jednorodzinnych oraz licznych domów czynszowych dla robotników w okolicach Paryża. Jednak po II wojnie światowej zapotrzebowanie na kamień młyński drastycznie zmalało i większość kamieniołomów zaprzestała działalności. Ten popularny kamień został wówczas zastąpiony betonem i cegłą, których produkcja była szybsza i tańsza.

Abstract

Millstone residential buildings of the Paris region

The first millstone houses in Paris and the surrounding area were built at the beginning of the 20th century. These constructions were made possible by the presence of numerous local quarries, which were rich in such deposits. When the solid stone was extracted for the production of mill wheels, a finer ore was created. This ore was then used to build roads, bridges, houses or other buildings. Wide access to this material and its low cost resulted in the construction of typical suburban villas, individual houses as well as numerous multi-family houses for workers in and around Paris. However, after World War II, the need for millstone drastically decreased and most of the quarries stopped their activities. This popular stone was then replaced by concrete and bricks, whose production was faster and cheaper.

⁴¹ *Le réseau national au service des patrimoines et des paysages*, <https://www.patrimoine-environnement.fr/la-meuliere-pierre-nourriciere-du-terroir-parisien/>, [dostęp: 16.06.2023]; *Nauka w Polsce*, <https://scienceinpoland.pap.pl/aktualnosci/news%2C957-85%2Czagadka-kamieni-mlynskich-w-sredniowiecznych-kosciolach-ma-kilka-mozliwych>, [dostęp: 22.05.2023]; Prace prowadził geograf dr Dariusz Brykała z IGIPZ PAN, analizą zajmował się konserwator dr Maciej Prarat z UMK w Toruniu.